ФІЛОЛОГІЯ

Алла Костянтинівна СМЕРЧКО,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Фразеологія як наукова дисципліна належить до тих напрямів мовознавства, які розвиваються особливо швидко. У зв'язку з цим постійно збільшується кількість фразеологічних термінів, уточнюється їх значення, кожна фразеологічна школа виробляє свою, саме їй властиву, термінологію, свій підхід до даної дисципліни, її об'єкту і предмету, до стратифікації її одиниць. Неоднозначно тлумачаться такі терміни, *як фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразеологічна серія* та інші. Наприклад, *фразема* тлумачиться як: а) узагальнене поняття для всіх усталених одиниць, виключаючи афоризми, синонімічне *фразеологічній одиниці*; б) як узагальнене поняття, що охоплює *фразеологічні зрощення* і *фразеологічні єдності*, тобто синонімічне *ідіомі*; в) як синонімічне поняттю *фразеологічні сполучення*, що являє собою одиницю фразеоматики – одного з основних розділів фразеології. Через це стає нагальною потреба у створенні тлумачного словника фразеологічної термінології, який був би посібником для викладачів, студентів, а також для фахівців, що ведуть дослідження в галузі термінології.

Словника фразеологічної термінології досі немає, тим більше немає тлумачного термінологічного словника, в якому зіставлялися б значення термінів-синонімів і термінів-омонімів, що належать до текстів різних фразеологічних шкіл, немає навіть перекладного російсько-українського або українсько-російського словника фразеологічної термінології. Немає також довідника на зразок

© А.К.Смерчко, 1999

"Лингвистического энциклопедического словаря" (1990), в якому було б узагальнено і систематизовано у словникових статтях досягнення мовознавців у галузі дослідження і розвитку фразеології, її розділів і аспектів, включаючи і суперечливі питання, такі як *обсяг* (*об'єкт*) фразеології. Аналіз різних точок зору з цілої низки питань є в окремих працях українських і російських фразеологів (Л.Г.Авксентьєва, Л.Г.Скрипник, В.Д.Ужченка, Н.Д.Фоміної, М.А.Бакіної та інших), проте з'явилась потреба більш повного, типологічного дослідження теоретичних і практичних напрацювань у цій галузі. Необхідно упорядкувати фразеологічну термінологію, вказавши у словникових статтях, які терміни сприймаються фразеологами однозначно, а які тлумачаться неадекватно. Кожна така стаття повинна містити поряд із терміном та його перекладом іншою мовою докладне визначення терміна, приклади фразеологічних одиниць, їх частин, аспектів тощо, що позначаються тлумаченим терміном. У разі потреби, коли в різних фразеологічних школах термін вживається в різних значеннях, подаються відповідні тлумачення, а також уривки з наукових праць, де цей термін вжито у відповідному значенні і контексті. У примітках до словникової статті подаються вказівки на сферу застосування того чи іншого терміна, а також подаються посилання, у разі потреби, на терміни і поняття, які є заголовками самостійних статей.

Наводимо приклади статей словника.

Об'єкт фразеології (рос. Объект фразеологии, англ. Object of phraseology) – всі усталені відтворювані словесні комплекси комплікативного (ускладненого) характеру, тобто номінативно-характерологічного типу: прийменниково-іменні сполучення слів (*під ключ, в літах, по вуха* – див. ФСУМ, 1993, кн.1-2; ФСРЯ та інші.), образно-метафоричні звороти з цілісним значенням (*пливти за течією, тягнути ковдру на себе, як муха в окропі*), немотивовані семантично неподільні звороти (*байдики бити; як пити дати; голий, як бубон*), усталені словосполучення, один з компонентів яких має зв'язане значення (*голос серця, бити у вічі, вітати в хмарах*), складні найменування з постійним складом і значенням (*нульовий цикл, зворотній зв'язок, ринкова економіка*), ті, що вийшли за вузькотермінологічні межі і стали номенклатурними позначеннями предметів і явищ, перифрастичні сполучення слів (*чорне золото, біла кістка, янгол з ріжками*), усталені

словосполучення (*наївний як дитя; білий як сніг*) і фразеосхеми (*хтось всіх часів і народів*), предикативні сполучення (*серце крається, голова йде обертом, коти шкребуть на душі*), стійкі фрази (афоризми, прислів'я, приказки – *людина – це звучить гордо, старого горобця на полову не зловиш, ранок покаже*).

Таке розуміння об'єкту фразеології дозволяє охопити всі типи усталених утворень, що тісно з'єднала мова і які відтворюються в мові соціуму за необхідністю як характерологічне найменування особи, предмета, явища чи ситуації. Такий погляд на об'єкт фразеології висловлений в науковій концепції Л.Г. Скрипник, яка вміщує у фразеологічний склад „усталені сполучення двох і більше слів, що мають семантичну цілісність і відтворюються у процесі мовлення як готові словесні комплекси", В.Л.Архангельського, який увів в нього „всі постійні комбінації словесних знаків", Л.І.Ройзензона, який розуміє під фразеологічним складом всі усталені словесні комплекси від ідіом до термінів аналітичного типу, прислів'їв, штампів, С.Г.Гавріна („...відтворювані, усталені сполучення слів, що вживаються в загальнолюдській або обмеженій сфері"), М.Н.Шанського („Об'єктом вивчення фразеології є фразеологічні звороти, тобто усталені сполучення слів, аналогічні словам за своєю відтворюваністю як готових і цілісних одиниць"), В.Д.Ужченко („об'єктом фразеології є усталені словосполучення, стійкі фрази, усталені сполучення службових і повнозначних слів"). Прихильниками „широкого" розуміння об'єкту фразеології є Ш.Баллі – батько європейської фразеології, В.В.Виноградов, який дав початок становленню фразеології як самостійної лінгвістичної дисципліни, один з перших дослідників української фразеології Г.М.Удовиченко, польський фразеолог С.Скорупка, дослідники фразеології германських мов А.В.Кунін, І.І.Чернишова та ціла низка мовознавців, що займаються теоретичною і практичною розробкою проблем фразеології. Серед них такі, як А.М.Бабкин, В.І.Зимін, А.В.Філіппов, Л.А.Лисиченко, Л.Н.Пелепейченко, учні фразеологічної школи В.Л.Архангельського та учні школи М.А.Алексеєнко та інші.

Оригінальний погляд викладено в працях М.А.Алексеєнко, який виділяє в межах фразеології три розділи – пареміологію, ідіоматику, фразеоматику – і об'єднує таким чином у сфері фразеології одиниці різної семантичної, структурної і функціональної складності – паремії, ідіоми, фраземи.

Інше розуміння об'єкту фразеології знаходимо у працях Л.Г.Авксентьєва, Н.М.Амосової, М.Т.Демського, В.П.Жукова, В.М.Мокієнка, А.І.Молоткова та деяких інших, які не включають у склад фразеології мовні афоризми або стійкі фрази (прислів'я, приказки, численні крилаті вислови) і певні складені терміни та найменування, що мають вузьку сферу застосування і позбавлені експресивної забарвленості (білий ведмідь, ядерна реакція). Укладачі „Фразеологічного словника української мови" (1993) В.М.Білоноженко та інші не зараховують до фразеологічних одиниць, крім того, ще й сталі словосполучення, усталені порівняння та перифрастичні словосполучення (кн. 1, 4).

У кінці кожної словникової статті вказується відповідна література, яка тут не подається з метою економії місця..

Фразеологізм. Фразеологічна одиниця (рос. Фразеологизм. Фразеологическая единица, англ. Phraseological Units) – відтворюване в мовленні, усталене у своєму складі, структурі та значенні словосполучення або речення, що виконує номінативно-характерологічну чи комунікативно-евристичну функцію (*ловити гав; немає царя у голові; голова йде обертом; діло труба; казала Настя, як удасться*). Це визначення включає усі типи усталених словесних комплексів (і ядерні, і периферійні), які складають предмет фразеології. Воно базується на теоретичних поглядах М.М.Шанського, Л.Г.Скрипник, Г.М.Удовиченка та інших, чиї дефініції фразеологічних одиниць (ФО) подібні за змістом. Так, М.М.Шанський дає наступне визначення ФО: „фразеологічний зворот – це відтворювана в готовому вигляді мовна одиниця, що складається з двох чи більше наголошених компонентів словного характеру, фіксована (тобто постійна) за своїм значенням, складом і структурою". З ним співзвучні дефініції: „Фразеологічна одиниця – це усталене сполучення лексем з повністю або частково переосмисленим значенням" (А.В.Кунін); „Фразеологізм – це сполучення двох або більше слів, яке характеризується цілісним значенням та відтворюваністю в процесі мовлення як готових словесних формул" (Кононенко В.І. та інші); „Фразеологізмом називається стійке сполучення слів, граматично організоване за моделлю сполучення або речення. Фразеологізми характеризуються семантичною злитістю компонентів, цілісністю значення і автоматичним відтворенням у тексті" (Лисенко Ю.В.). До них приєднується дефініція, дана В.Д.Ужченко та Л.Г.Авксентьєвим,

хоча об'єктом фразеології її автори вважають перш за все ядерні усталені структури: „Під фразеологізмом ми розуміємо семантично цілісні, відносно стійкі (з допуском варіативності) відтворювані й експресивні одиниці, організовані за моделлю словосполучення (сполучення слів) або речення".

Це визначення перегукується з визначенням ФО, яке дає В.М.Мокієнко у книзі „Славянская фразеология": „Під фразеологічною одиницею розуміємо відносно усталене, відтворюване, експресивне сполучення лексем, що володіє зазвичай цілісним значенням".

Існуючі визначення ФО розрізняються набором характерних ознак, щодо релевантності та кількості яких у фразеологів немає спільної думки (див. Ознаки фразеологічних одиниць), а також власне їхнім обсягом. Так, наприклад, В.П.Жуков, виходячи із звуженого розуміння обсягу фразеології, дає наступне визначення ФО: „Фразеологізм – це відтворюваний у мовленні зворот, побудований на зразок сурядних або підрядних словосполучень (непредикативного чи предикативного характеру), який має цілісне (або рідше частково цілісне) значення і сполучується зі словом."

У такому ж плані, тобто за „вузьким" розумінням фразеології, дається визначення ФО у „Фразеологічному словнику української мови" (1993). „Під фразеологізмом прийнято розуміти мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення".

Широке визначення, дуже близьке за змістом до наведених визначень на початку статті дає В.Н.Телія: „Фразеологізм (фразеологічна одиниця) – спільна назва семантично пов'язаних сполучень слів та речень, які, на відміну від подібних до них за формою семантичних структур, не утворюються у відповідності із загальними закономірностями вибору і комбінації слів при організації висловлювання, а відтворюються в мовленні у фіксованому співвіднесенні семантичної структури та певного лексико-граматичного складу" (ЛЭС 1990, 558).

У сучасних наукових дослідженнях в галузі фразеології на позначення дефініцій на рівних вживаються терміни *фразеологічна*

одиниця та *фразеологізм*, без будь-яких функціонально-стилістичних обмежень, хоча частіше завдяки його лаконічності вживається термін *фразеологізм*, який у 70-і роки деякими лінгвістами, наприклад, Ю.А.Гвоздарьовим розглядався як не суто науковий.

Як синоніми згаданих термінів вживаються також терміни *усталене сполучення слів*, *фразеологічний зворот*, *усталений словесний комплекс*, *усталена словесна формула*. Останні два терміни охоплюють усі види ФО, в тому числі і перехідного (фразеологізованого) типу між вільним і несвобідним з'єднанням слів та словесних значень, виступаючи як їх узагальнене найменування. Термін *фразеологічний зворот* трактується неоднозначно залежно від того, яке поняття вміщують в нього лінгвісти (див. Фразеологічний зворот). Одні (наприклад, М.М.Шанський, Н.С.Валгіна, Д.Е.Розенталь, М.І.Фоміна) вважають його синонімічним поняттю фразеологізм, інші співвідносять його лише з усталеними сполученнями слів непредикативного та предикативного типу (*від Адама, кіт наплакав, пісок сипеться*), що виконують характеризуючу або ідентифікуючу функції, тобто розглядають як основний різновид ФО, відносячи прислів'я і приказки до їх особливого виду. Сам термін *фразеологічна одиниця* як родове поняття для всіх видів відтворюваних усталених надслівних одиниць у лінгвістичний вжиток ввів академік Виноградов В.В.

Фразеологічна серія (рос. Фразеологическая серия) – сукупність однорідних фразеологічних одиниць, що об'єднані спільною ознакою, наприклад: *чорний ринок, чорний бізнес, чорний маклер* (нелегальний); *палати любов'ю* (*ненавистю, лютню, помстою*). Термін „серія" стосовно до лінгвістики був уведений Ш.Баллі. У східнослов'янській фразеології вперше застосований В.В.Виноградовим, який під *фразеологічною серією* розумів ряд фразеологічних сполучень, утворених на базі того ж самого стрижневого члена. За спільним опорним словом, яке не вживається в даному значенні поза ФО (наприклад: *сили немає, з усієї сили*), визначає фразеологічну серію С.І.Ожегов. За стрижневим словом виділяє серію ФО і Г.М.Удовиченко (*клювати носом, мугикати під ніс, повісити ніс, кров з носа, на носі*). Інакше тлумачить цей термін О.І.Єфімов, який виділяє фразеологічні серії за ідейно-тематичною ознакою та стилістичною функцією. Цей погляд поділяє С.Г.Гаврін. За тематичною ознакою і опорним словом визначає фразеологічну

серію Л.Г. Скрипник (наприклад: *на один копил, правити на свій копил, натягати на копил чий, не налізати на копил чий* – серія ФО будується навколо назви шевського знаряддя *копил*). Інший зміст вкладає в це поняття І.І.Чернишова. Аналізуючи фразеологічні серії в німецькій мові, вона розглядає фразеологічну серійну сполучуваність як наявність фразем, які організовані за певною структурною моделлю і які мають певний семантичний зміст.

Питання про фразеологічні серії в українській мові докладно висвітлено в праці Г.М.Удовиченка „Словосполучення в сучасній українській літературній мові" (1968), а в російській мові – в працях В.Л.Архангельського та його учнів. Згідно з визначенням В.Л.Архангельського, фразеологічна серія – це: 1. певна організація однотипних одиниць як членів серії; 2. внутрішня організація лексичних інтегрантів в однотипних одиницях, які утворюють серію. Широко тлумачить цей термін Ю.А.Гвоздарьов, який визначає його як родове поняття – „сукупність ФО, об'єднаних на підставі певної ознаки або ознак. Видові поняття при цьому повинні мати уточнюючий член в терміні, наприклад, семантична фразеологічна серія і т.п."

За характером опорного (або стрижневого) слова-компонента фразеологічні серії поділяються на дієслівні і недієслівні, які в свою чергу диференціюються на субстантивні і ад'єктивні. Під *дієслівною фразеологічною серією* слід розуміти ряд фразем, які мають спільне значення, однорідну граматичну структуру і єдиний дієслівний компонент як граматично панівний член, що має детерміновану сполучуваність (А.К.Смерчко). Наприклад, *полонити серце (душу)*.

Субстантивна фразеологічна серія – це ряд фразеологічних сполучень, які мають інваріантне або типове значення, однорідну будову і містять у своєму складі в ролі фразеологічно стрижневого компонента той самий іменник, що має фразеологічно зв'язане значення або обмежене вживання, та серійно-змінні частини, які виражені іменниками у формі родового відмінка і які належать до замкненої лексико-семантичної сфери: *політ думки (розуму, мрії, фантазії, уяви)* та інші (А.К.Смерчко).

Ад'єктивну фразеологічну серію творить прикметник як семантично опорне слово, яке є спільним для всіх фразеологічних одиниць, що утворюють серію, і несе в собі ідею спільного інваріантного значення, наприклад, прикметник *кам'яний* в значенні

„нечутливий, безсердечний, жорстокий" є носієм інваріантного значення фразеологічної серії: *кам'яне обличчя, кам'яна душа, кам'яне серце* (Л.І.Єфіменко).

Явище фразеологічної серійної сполучуваності не має в лінгвістиці однозначного тлумачення і єдиного найменування: поряд зі словом *серія* вживається *ряд, група, гніздо, узуально обмежений контекст* і т.п. Фразеологічні серії як мовне явище мають місце у багатьох європейських мовах.

Фразеотематична група (рос. Фразеотематическая группа – ФТГ) – семантична систематизація ФО за висловлюваною ними загальною ідеєю (узагальненим поняттям, темою), тобто за предметно-поняттєвою віднесеністю чи семантичною значущістю (вказівка на денотат і на сигніфікат – А.А.Уфімцева), за сферами представлення (Покровський), за речами (М.Номис), за відношенням до позначуваної дійсності (М.Ф.Алефіренко), за спільною семантичною ознакою, що покриває певну сферу значень (М.А.Алексеєнко, А.К.Смерчко), наприклад, ФТГ зі значенням „багато, велика кількість" – *хоч греблю гати, як грибів після дощу, страшенна сила, дівати нікуди, непочатий край, немає меж, без міри, повно-повнісінько та інші*; зі значенням „характеристика особи" – *комашині не скривдить; сам собі голова; зірок не хапає з неба; ні стида, ні сорому немає; важкий на підйом; пуста голова* і т.п.

У фразеологів немає однозначного найменування для функціонально-семантичних угруповань ФО – своєрідних „мікросистем відносно до фразеологічної системи в цілому" (С.І.Недбайло). Для їх позначення користуються термінами *лексико-фразеологічні тематичні поля, семантичні поля* або *семантичні групи, лексико-семантичні розряди, тематичні розряди, лексико-тематичні групи, фразеологічні* або *фразеотематичні групи* (див. праці В.В.Виноградова, М.Номиса, В.Д.Ужченка, Ю.А.Гвоздарьова, А.І.Фьодорова, С.І.Недбайла, М.Ф.Алефіренка, В.М.Мокієнка, М.Т.Демського, Р.І.Яранцева та інших).

Слід зазначити, що семантичні поля або тематичні групи, відзначені С.Ульманном як універсальна ознака, – об'єднання вищого порядку (за висловленою ідеєю, темою), ніж семантичні розряди, що творять більш тісну смислову єдність як об'єднання за ідеограмами (за елементарним, квантитативним значенням – Н.Н.Кириллова) і входять до тематичних полів. Наприклад, ФТГ зі значенням „велика

кількість" може містити у собі такі семантичні розряди, як „надлишкова кількість", „достатня кількість" і т.д. (див. праці С.І.Недбайло). Семантичні розряди певною мірою зближуються з синонімічними рядами ФО.

Афоризм (грец. Aphorismos – стислий вислів, визначення) – відтворюване в мові, лаконічне за формою і узагальнююче за змістом висловлення (вираз), що належить певному авторові: *Прийшов, побачив, переміг* (Юлій Цезар); *А подать сюда Ляпкина-Тяпкина!* (Гоголь); *Я честь віддам титану Прометею* (Леся Українка).

Існує й інше, розширене, тлумачення терміна *афоризм*: стійке словосполучення, що містить узагальнену і закінчену думку про певне явище дійсності, виражене в короткій, лаконічній формі (Ю.Є.Прохоров). Згідно з цією точкою зору, термін *афоризм* є **родовим** відносно до всякого роду висловів, серед яких лінгвісти виділяють **мовленнєві** або індивідуальні афоризми, і ***мовні*** – масові, загальновживані. Останні в свою чергу поділяються на **народні**, тобто ***прислів'я*** та ***приказки*** (*как волка ни корми, он все в лес смотрит // як вовка не годуй, а він у ліс дивиться*; *утро вечера мудренее // ранок покаже*; *Вісті не лежать на місці*), і ***крилаті вислови***, тобто широко відомі висловлення, що увійшли до мови з літературного або історичного джерела (*Быть или не быть – вот в чем вопрос*; *А Васька слушает да ест*; *За землю руську, за раны Ігореві*). Дефініції крилатих висловів дані в працях М.С.Ашукіна і М.Г.Ашукіної, С.Г.Гаврина, А.П.Грищенка, В.К.Петрова та багатьох інших.

Афористичні вислови характеризуються цілою низкою ознак, таких, як усталеність компонентного складу, усталеність структури і значення, відтворюваність, експресивність, загальновживаність, що дозволяє включати їх до складу фразеологічної системи мови (Л.Г.Скрипник, Л.І.Ройзензон, В.І.Зімін, А.П.Коваль, В.М.Русанівський, С.Я.Єрмоленко та інші). В той же час вони відрізняються від власне фразеологічних зворотів типу *робити з мухи слона*, *стріляний горобець*, *в ажурі*, і це дає підставу деяким лінгвістам (Л.Г.Авксентьєв, М.Демський, А.І.Молотков, А.М.Мокієнко) не відносити афоризми до фразеології. Особливими фразеологічними одиницями (на рівні периферії) вважають афористичні вислови Л.А.Лисиченко і Л.М.Пелепейченко, В.Л.Архангельський визначає їх як стійкі фрази,

М.М.Шанський відносить до фразеологічних висловів, а М.О.Алексеєнко і С.Г.Гаврин – до пареміологічної підсистеми у сфері фразеології. Синоніми: *висловлення, крилатий вислів, стійка фраза, паремія.*

Алла Смерчко. До питання про тлумачний словник фразеологічної термінології. У статті обґрунтовується положення про необхідність створення тлумачного словника фразеологічної термінології. Велика кількість різних термінів і неадекватність смислового змісту деяких із них утруднює сприймання і розуміння наукового тексту. Особливої уваги вимагає тлумачення таких понять, як об'єкт фразеології, фразеологізм, фразеологічна серія, фразеологічна група, мовний афоризм. Ці терміни наводяться як приклади словникових статей.

Алла Смерчко. К вопросу о толковом словаре фразеологической терминологии. В статье обосновывается положение о необходимости создания толкового словаря фразеологической терминологии. Огромное количество разнообразных терминов и неадекватность смыслового содержания некоторых из них затрудняет восприятие и понимание научного текста. Особого внимания требует толкование таких понятий, как объект фразеологии, фразеологизм, фразеологическая серия, фразеологическая группа, языковой афоризм. Эти термины приводятся в качестве примеров словарных статей.

Alla Smerchko. To the problem of the explanatary dictionary of phraseological terminology. The article deals with the necessity of making of the explanatory dictionary of phraseological terminology. A big amount of difficult terms and inadequacy of meaningful content of some of them make it difficult to perceive and understand a scientific text.

Interpretation of such notions as the object of phraseology, phraseological group, phraseological series, praseologisms, language aphorism demands a special attention. These terms are given as examples of dictionary articles.